

Ekonomporträttet

JOHAN LÖNNROTH

Johan Risingh

Den förste nationalekonomen?

Han var den förste nationalekonomen skrev hans biograf Ellen Fries 1896. Och det ligger ju något logiskt och stilenligt i att nationalekonomin föddes när nationalsångens "fornstora dar" var som allra störst. Men vi har knappast "tronat" särskilt mycket på hans äreminne.

Han hette Johan Risingh (Rising utan h efter adlandet 1653) och var den siste guvernören i Nya Sverige. Man kan finna ett drag av logik även i detta. För han ansåg själv att det svenska stormaktsväldet var en "kropp utan lif" – en militärmakt utan ekonomisk bas. Eller i ord av Ellen Fries [1896, s 72]: "...vår ekonomiska svaghet blef det egentliga Pultava, som bragte vår yttre storhet på fall". Vem passar då bättre än en nationalekonom att skriva på kapitulationshandlingen.

Docent JOHAN LÖNNROTH är verksam vid Nationalekonomiska institutionen, Göteborgs universitet.

Ett äventyrligt liv

Ungdomen

Han föddes troligen 1617 i Risinge socken (Finspång) i Östergötland. Pappan var prost, en omständighet som på den tiden gav goda chanser till akademiska studier. Johan Risingh började läsa i Uppsala 1635. Till hans mer betydande lärare hörde historieprofessorn och senare drottning Kristinas rikshistoriograf Loccenius samt teologiprofessorn och senare biskopen Emporagius, för vilken han disputerade i "philosophica" 1640. Han torde därmed ha fått en betydligt bredare bildning än den som tillhandahålls nutida ekonomstudenter.

Risingh blev 1646 informator för den då 16-årige rikemanssonen Klas Åkesson Tott. Lärare och elev gjorde gemensamma resor till Holland – dåtidens ekonomiska stormakt – och till England och Frankrike. När Tott blev föremål för drottning Kristinas välvilja, föll också några smulor till Risingh. Han fick ett stipendium av drottningen för att studera "köphandel" i Holland. Med de kontak-

terna och den utbildningen var det inte konstigt att Risingh blev sekreterare 1651 i det då nyetablerade Kommerskollegium.

Till Nya Sverige

Den svenska kolonin vid Delawarefloden och det därtill hörande handelskompaniet var vid denna tid hårt pressade av de holländska och engelska grannkolonierna. En huvuduppgift för Kommerskollegium och Risingh blev att utforma en stödpolitik. Han började troligen redan nu, dvs i början av 1650-talet, att skriva på sitt stora och aldrig fullbordade "tractat" om köphandeln. Han pläderade för ökad enskild initiativrätt inom handeln och en utvecklad penning- och kreditmarknad i holländsk efterföljd.

Kommerskollegiums direktör Erik Oxenstierna (son och senare efterträdare till Axel Oxenstierna) gav i december 1653 Risingh instruktioner att leda en undsättningsexpedition till Nya Sverige för att bl a: "...utse bekvämlige handelsplatser...eftersöka mineralier, utveckla tobaks- vin- och sockerrörsodling...". Risingh fick också instruktion att förmedla nya mer liberala regler för enskilda kolonistörers eget företagande: De skulle få föra ut varor på egna skepp från Nya Sverige mot en tull på 2 procent till den hittillsvarande monopolisten, Nya Sverigekompaniet. Risingh skulle också vara guvernören Printz allmänt behjälplig. Som ersättning skulle han få ett större landområde i kolonin samt 1500 riksdaler i reseersättning.

Den 2 februari 1654 startade Örnen från Göteborg med Risingh och ytterligare ca 350 besättningsmän och kolonister. (En beskrivning av resan och resplanerna finns i Jacobsson [1938].) Resan beskrevs av Risingh (i en journal) och den var som alla atlantkorsningar på den tiden dramatisk. En episod av särskilt intresse för den nutida semestersvensken var när

innevånarna på Kanarieöarna kastade sten på fartyget tills Risingh hade mutat dem med rökta skinkor – ett exempel på hur materiella incitament också då kunde dämpa religiösa/ideologiska motsättningar.

När Örnen den 20 maj 1654 kom fram till Nya Elfsborg i kolonin hade 100 dött under färden. Guvernören Printz hade flytt från sina undersåtar, vilka var uppretade på kompaniets handelsmonopol och guvernörens (av indianerna kallad Storbuken) egna profitabla affärer.

Nederlaget

Kanske i ett utslag av övermod beordrade Risingh anfall på den holländska befästningen Fort Casimir på andra sidan Delawarefloden och lät till Guds och Sveriges ära döpa om den till Trefaldighets Skantz. Den holländske guvernören Pieter Stuyvesant hade för tillfället inte tillgång till militära motmedel och fick tills vidare svälja förtretet. Anfallet på Fort Casimir skulle emellertid visa sig bli ödesdigert för svenskkolonin.

Risingh blev i Printz' frånvaro guvernör och genomdrev enligt sina instruktioner större handelsfrihet för kolonisterna och lät dem erövra/köpa mer land av indianerna. Han skrev också hem i juli 1654 och begärde mer pengar och folk i syfte att starta fler odlingsprojekt och vinna fler omvända själar bland indianerna. Han ansåg att kolonin i sin politik borde utnyttja det faktum att: "...ingen Christen Nation är i bättre Credit hoos the Willde än wij ännu äro." (Brevet finns återgivet i moderniserat språk, som bilaga i Sprinchorn [1878], s 97.) I september 1655 hade holländarna fått tillräckliga förstärkningar för att våga sig på ett anfall. Den lilla svenskkolonin kunde inte bjuda nämnvärt motstånd. Risingh tvangs skriva på kapitulationshandlingarna den 15 september 1655. För hemmaopinionen kom han därmed att framstå som huvud-

ansvarig för förlusten av kolonin, även om dess öde redan före hans ankomst torde ha varit beseglat. 1664 erövrades för övrigt hela området av engelsmännen.

Risingh återvände via Holland – där han enligt egna uppgifter bestals på en stor del av ägodelarna. (Enligt Fries konfiskerades de troligen av fordringsägare.) Han slog sig ner i Elbing (en bit öster om nuvarande Gdansk) och blev 1657 utnämnd till överinspektör över tullarna i svenska Preussen och Pomerellen. Först när Elbing utrymdes av svenskarna 1660 återvände Risingh till egentliga Sverige. 1665 blev han assessor i sjörätten, men han lär inte ha fått någon lön. Han dog fattig i Stockholm 1672.

Författarskapet

Ellen Fries har förtecknat 4 tryckta och 14 otryckta skrifter av Risingh. Som redan nämnts planerade han ett stort arbete om köphandeln, varav bara första delens bok 1 och 3 om "Vahrorra" respektive "Skipsfarten" på ca 500 handskrivna foliosidor blev klara. Han gjorde dock en innehållsförteckning, som visar att del 1, bok 2 skulle handla om världens handelsplatser, del 2 om pengar och del 3 om växlar och krediter. (En förteckning av Risinghs skrifter samt av det tänkta innehållet i *Tractaten* finns i Fries [1896] s 72–77. Där finns också en förteckning av Risingh över sina källor daterad 1661.)

Hans mest betydande tryckta skrift är *Itt Uthtogh om kiöphandelen eller Commercierna*, tryckt med bidrag från Magnus Gabriel De la Gardie 1669. *Uthtogh* kan ses som en sammanfattning av det som skulle finnas i *Tractaten* och jag återkommer till den skriften mer i detalj. Både *Tractaten* och *Uthtogh* var troligen i huvudsak skrivna – eller åtminstone uttänkta – före återkomsten till Sverige 1660. Där finns nämligen inget om vare sig den Palmstruchska unika sedelbanken (från 1657) eller om Riksens Ständers

Bank (från 1668) – två av periodens mest spektakulära företeelser i Sverige. Risingh hämtar troligen sina exempel mest från Holland och Delaware-kolonin, även om han förlägger dem till Sverige.

I de övriga skrifterna får man lära sig många praktiska ting, som till exempel att "Dufwor...är wälgodt til at ätha, men icke offta, ty the sägas giffha melancholiskt Blodh" (*Landbooken* kap 6). Det som gav honom rykte som nationalekonom hittar man emellertid bäst i *Uthtogh*.

En vädjan till makten

"Ett uthtogh om kiöphandelen eller commercierne, medh thess bestånd nyttor och wesentlige delar som äro warorne, penningarne och wäxelen..." var dedicerad till tidens verkliga storpamp och tryckningens huvudfinansiär De la Gardie. Man förstår också av företalet att Risingh ville påverka Karl XI:s förmyndarregering och andra överheter att stödja honom ekonomiskt.

Företalet börjar med en trosbekännelse av den typ som man finner hos många av de författare man senare skulle kalla "merkantilister": "Thet är Regenters Macht och Härlighet at the snålt, riikt och myckit Folck hafwa at öfver råda". För rikets välstånd behövs också i tur och ordning: 1. Gudfruktan 2. Landsförsvar 3. Landsbruk 4. Fiske 5. Bäragsbruk 6. Hantverk 7. Commercier och handel med skeppsfart.

Risingh överdriver inte handelns betydelse. Men han erbjuder sina läsare och sponsorer insikter i handelns mysterier och därmed möjligheter att dels berika sig själva, dels öka rikets välstånd.

Handelns treenighet. Varorna

Enligt Risingh består köphandeln av tre viktiga delar: Warorna, Penningarne och Wäxelen. Varorna är kroppen, pengarna

är dess livgivande själ och växeln är dess anda! Alla dessa tre beståndsdelar måste stå i rätt proportion till varandra för att handeln skall blomstra. Varorna delas in i dels "fasta och durachtige" som exempelvis metaller och trä, dels "förgänglige" som livsmedel. De fasta varorna bör man enbart föra ut (= exportera) med sparsamhet, men de förgängliga bör föras ut "rundeligen". (*Uththoghet* s 32)

Pengarna och deras ut- och invärtes värden

Risingh slår fast: Den som har pengar har också makt. Pengarna är ett hjälpmedel att mäta varornas värde. Men man måste skilja på två sorters pengavärde: Pengarnas "invärtes" värde bestäms av myntmaterialets finhet och vikt medan deras "utvärtes" värde bestäms av "höga överheten" genom påstämpling ("print") och detta värde är till sin natur "politiskt". I *Uththoghet*s kapitel 5 gör han en grundlig genomgång av de olika myntmetallerna och deras "skrot och korn" (ungefär = finhet och massa). Han jämför metallerna med himlakropparna (guld = solen, silver = månen, koppar = venus, järn = mars etc) och tillskriver människornas "sympati" för olika metaller deras respektive himmelska förbindelser. Risingh har också högst praktiska förklaringar till att olika metaller är olika värda i olika länder. Att exempelvis silver är mer värt än guld i Kina beror på större guldförekomster och silvrets större användbarhet. Läsaren får också aktuell statistik över de svenska (?) bytesrelationerna: 1 pund guld = 15 silver = 2250 koppar = 11500 järn etc.

Överheten bör, skriver Risingh, eftersträva att pengarnas utvärtes värden svarar mot deras invärtes värden. För om myntet övervärderas "fördärvas undersåtarna" och utlåningarna skulle föra in sådant "elakt" mynt och köpa upp våra svenska varor alltför billigt. Om myntet undervärderas skulle utlåningarna

"hemligen" föra sådana pengar ut ur landet och byta dem mot "elaka" importvaror. Myntet måste således ha sitt rätta pris och för det krävs – säger Risingh – en auktoritet. Nog håller väl den analysen ännu så här mer än 300 år senare!

Växlar och papperspengar

Även om överheten har auktoritet och sätter rätt utvärtes värde på pengarna, så kan myntvärdet stiga och falla och det kan vara lika svårt att använda myntet till sitt rätta värde som att "rida mot strömmen". Man vet enligt Risingh inte orsaken till detta, men "de förståndige" tillskriver fenomenet "Wexlecoursen".

Det här kan vid första anblicken se ut som en tautologi – växelkursen förklaras med växelkursen. Men "Wexlecoursen" avser det skiftande värdet på de skuldsedlar, som utgör tredje delen av handels treenighet: "Wexel är een Penninge uthgiffit uthi een Orth til at få then samme summa, uthi värde uppå een annan Orth igen...och til at undfly thermedh then Möda, Bekostnad och Eventyr som man aff reda penningars öfverförande skulle uthstå". (aa s 53) Det är främst med exempel från Holland Risingh belyser funktionssätt, juridik och nytta med växlar och andra krediter. Han pläderar för att också Sverige skall satsa mer på det här systemet. I de bästa handelsstäderna bör det finnas en "Låhne-Banco", där man kan få pengar mot billigt "intresse", nämligen till mellan 6 och 9 procent per år.

Om vikten av handels- och religionsfrihet

Handeln är enligt Risingh ett "lagligt vinstmedel" för att byta till sig det man har brist på mot det man har i överflöd. Handeln vilar på kontrakt och inte på våld och den gör att varje land kan satsa på de varor de egna naturförhållandena lämpar sig bäst för. Genom "rätt handel" kan vi också hålla "...värt mynt uthi thes rätta

priis och i balance emot andra land". Och den rätta handeln är enligt Risingh i allt väsentligt också den fria handeln, som bör bevaras som "ögonstenen". Tullarna skall vara lindriga och monopol kan bara tillåtas i särskilda fall, då en inhemsk exportvara annars kan falla för mycket i pris. Men inga slutna "Gilden" bör tillåtas, ty en "Wiss vinst" gör människorna lata. Risingh vill också att överheten stöder tillkomsten av "Compagnier" eller "Samlogo-handel". Ingen kan allena få tillräckligt med kapital som är underkastat "Eventyr" (= risk?). Man bör också hindra kapitalexport och locka till sig kapital och arbetskraft från utlandet. Man får inte hota utlänningarna med konfiskation av deras kapital, för då kommer de inte hit. Och vi bör tillåta italienare, judar och andra utlänningar att utöva sin egen religion (aa kap 14). Som för att något ta udden av dessa radikala tankar om religionsfrihet slutar *Uthoghet* med en rad förmaningar om gudfruktighet och: SOLI DEO GLORIA (All ära åt gud).

Porträttet från eftervärlden

Fries

Historikern Ellen Fries är den förste som mer grundligt uppmärksammat Risinghs ekonomiska författarskap. Hon gör hon till "nationalekonom" i den mening 1800-talsnationalismen gav begreppet: Hans ekonomiska skrifter syftar till *nationens* välfärd i motsats till föregångarnas mer inskränkta statsfinansiella/kamerala perspektiv och till den samtida ekonomiska överhetens privatekonomiska intressen. När Ellen Fries skriver att Risingh var "först i sitt slag" måste hon ha menat hans teoretiska behandling av frågor som varupris och växelkurs. Hon är inte bländad av teoriernas djupsinne. Hon anser Risingh vara "ytligare" än Per Brahe i hans *Oeconomia* eller Shering Rosenhane i ett publicerat manus med

samma titel. Hon citerar Fryxells ord om att Risingh skulle varit "stamfader till den svenska näringsfriheten", men anser att man tar i för mycket om man därmed menar att han på ett avgörande sätt varit banbrytare för nya idéer. Vad han gjort är att: "Han har tagit det bästa af sin tids idéer, han har framlagt dessa själfständigt, öfverflyttande dem på sitt fäderneslands förhållanden". (Fries [1896] s 57. Fryxells omdöme finns i *Berättelser ur Svenska Historien* XVIII s 124.)

Heckscher

Enligt Eli Hecksher var Risingh: "Inalles...en tydlig fastän i allmänhet något ålderdomlig merkantilist och utan all tvekan den förste som infört dessa idéer i svensk litteratur. Hans verkan på efterföljare kan däremot omöjligt ha varit stor, om än ej alldeles obefintlig... Frihetstidslitteraturen var icke medveten om några inhemska föregångare, och Risingh måste i det stora hela anses som mer tidstypisk än inflytelserik på de ekonomiska idéernas område" (Heckscher [1936] s 701-702). Heckscher kallar idén att dela in handeln i varor, pengar och växlar för "underlig" och den "naturesymboliska parallellismen" mellan dessa handelns tre delar och kropp, själ och ande för "inte mindre underlig" (aa s 697). Han ser Risingh som en bullionist - dvs som en anhängare av en mer primitiv och ålderdomlig merkantilism, präglad av en negativ inställning till export av ädelmetaller (aa s 699).

Utöver Fries och Heckscher har Verner Söderberg i *Nordisk Familjebok* 1916 och Kurt Samuelsson i *Svenska Män och Kvinnor*, skrivit om Risingh.

Det ändrade perspektivet

För samtiden var Johan Risingh främst undertecknaren av Sveriges kapitulation som kolonialmakt. Med Fryxells, Sprin-

Vänd er till Aktiebolagstjänst när det gäller

- Aktiebolagsbildningar
  - lagerbolag
  - nybildningar
- Kapitalökningar
  - ny- och fondemissioner
  - konvertibla skuldebrev
  - skuldebrev förenade med optionsrätt
- Ändring av styrelse
- Ändring av bolagsordning
- Bifirma
- Nedsättning av aktiekapitalet
- Fusion
- Advokataktiebolag
- Bolagsbildning i utlandet
- Handels- och kommanditbolag
- Varumärken

Rekvirera våra beställningsblanketter med anvisningar.

Genom vår dator ligger vi on-line med Patentverkets bolagsregister och kan hjälpa dig kontrollera ett namnförslag, vem som sitter i styrelsen i ett bolag m m.

AKTIEBOLAGSTJÄNST
AKTIEBOLAGSTJÄNST LEIF MALMBORG AB

Drottninggatan 90 B,
Box 45088, 104 30 Stockholm,
telefon 08-24 83 40,
telex 08-20 39 63, telex 12041 S.

chorns och Fries' nationella historieskrivning blir han också något mera positivt: en tidig bärare av idéer om nationens ekonomiska välfärd. Men med Heckscher degraderas han åter till representant för den ovetenskapliga vidskepelse som härskade innan ljuset började spridas i form av liberalism och neoklassiska ekvationer.

Det kan vara värt att fundera över det faktum att vår "förste svenske nationalekonom" över huvud taget inte förekommer i den moderna nationalekonomiska kurslitteraturen. Nog duger hans analys av valutakurser och utrikeshandel som åtminstone historisk bakgrund till alla dessa "Economics" från "Nya Sverige".

Referenser

- Fries, E, [1896], "Johan Classon Risingh". *Historisk Tidskrift*, Vol 16.
Heckscher, E F, [1936], *Sveriges ekonomiska historia* 1:2. Bonniers, Stockholm
Jacobsson, N, [1938], *Svenska öden vid Delaware*. Diakonistyrelsens förlag.
Risingh, J, [1669], *Itt Uhtogh om kiöphandelen eller Commercierne*.
Risingh, J [1671], *Een Land-book*.
Sprinchorn, C K S, [1878], *Kolonien Nya Sveriges historia*. Doktorsavhandling, Lund